

KİŞ-DOXUN NEKROPOLUNDA İZLƏNİLƏN DƏFN MƏRASİMLƏRİ

Nərmin Məmmədli

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
nermin.mmmmdl07@gmail.com

Açar sözlər: Kiş-Doxun nekropolu, kollektiv dəfn, ayin yerləri, dəfn mərasimi, sarmatlar

Kiş-Doxun nekropolu Qafqaz Albaniyasının antik dövr dəfn ənənələri və mərasim praktikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətli arxeoloji abidədir. Kollektiv dəfnlərə malik unikal qəbir tipləri və ayin yerləri ilə seçilən bu nekropol antik dövr dəfn ritualları, inanc sistemləri haqqında mühüm məlumatlar təqdim edir. Məqalədə, 2020-ci ildə abidədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş qəbir abidələri və ayin yerləri əsas götürülərək nekropolun dəfn mərasimlərinin xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Aşkar olunan müxtəlif qəbir tipləri, dəfn adətləri və qəbir əvadanlıqlarının analogiyaları araşdırılır. Tədqiq olunan qəbirlərdən biri antik dövrə aid yeni bir qəbir tipi kimi (region üçün) dəyərləndirilir və bu, həmin dövrün dəfn adətləri haqqında yeni məlumatlar ortaya qoyur.

ОБРЯДЫ ПОГРЕБЕНИЯ НЕКРОПОЛЯ КИШ-ДОХУН

Нермин Маммедли

Ключевые слова: Некрополь Киш-Дохун, коллективное захоронение, ритуальные места, погребальный обряд, сарматы

Некрополь Киш-Дохун является важным археологическим памятником с точки зрения изучения погребальных традиций и обрядовой практики античного периода Кавказской Албании. Этот некрополь, отличающийся уникальными типами могил с коллективными захоронениями и ритуальными местами, представляет важную информацию о погребальных ритуалах античного периода. В статье приведены особенности погребальных обрядов некрополя на основе гробниц и ритуальных мест, обнаруженных в ходе археологических исследований, проведенных на памятнике в 2020 году. Исследуются обнаруженные формы могил, аналогии погребальной практики и погребального оборудования. Одно из исследованных погребений было определено как новый (для региона) тип захоронения, античного периода,

что раскрывает новые сведения о погребальной цивилизации этого периода.

FUNERAL RITUALS OF THE THE KISH-DOKHUN NECROPOLIS

Nermin Mammadli

Keywords: Kish-Dokhun necropolis, collective burial, ritual places, funeral ceremony, Sarmatian

The Kish-Dokhun necropolis is an important archaeological site for the research of the burial traditions and ceremonial practices of Caucasian Albania during the classical antiquity. This necropolis, distinguished by its unique grave types with collective burials and ritual places provides important information about the burial rituals of the classical antiquity. The article examines the features of the necropolis' funeral rites based on the graves and ritual places discovered during archaeological research conducted in 2020. The discovered grave forms, analogies of burial practices and grave equipment are examined. One of the studied graves is evaluated as a new grave type (for the region) belonging to the classical antiquity period, which reveals new information about the burial culture of that period.

Kiş-Doxun nekropolu Şəki rayonunun Kiş və Oxud kəndləri arasında, Doxun məhəlləsi ərazisində yerləşir. Abidə şimaldan Kiş–Oxud kənd yolları ilə, cənubdan Kiş çayının sağ sahili ilə, şərq və qərbdən isə qobularla sərhədlənir. Nekropol sıldırım qaya üzərində yerləşir və cənub hissəsi vaxtaşırı olaraq uçub tökülür. Nəticədə, qəbirlərin bir qismi çaya dağılıb. Nekropolun hazırkı sahəsi 0,5 hektara yaxındır.

Abidə ilk dəfə 1982-ci ildə Nəsim Muxtarov tərəfindən qeydə alınıb [3, s.11]. 1980-ci illər ərzində abidədə bir neçə dəfə xilasətmə işləri aparılmışdır [3, s.4]. 2020-ci ildə Zaur Həsənov və Zaynolla Səməşevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan-Qazaxıstan beynəlxalq arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən abidədə çöl tədqiqat işləri aparılmışdır [1].

Kiş-Doxun nekropolu regionda təkrarı olmayan yeni tip qəbirləri ilə qədim Albaniya mədəniyyətinin bir sıra tərəflərini öyrənmək üçün müstəsna elmi əhəmiyyətə malikdir. İzlənilən qəbir formaları, dəfn adətləri, onların icrası dövrün insanların dünyagörüşlərini, eyni zamanda, cəmiyyətin ictimai, iqtisadi səviyyəsini, hərbi, mədəni və sosial həyatını öyrənməyə imkan verir. Bəhs olunan nekropolda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində maraqlı dəfn mərasimlərinin izlənilməsi qəbir abidələri və ayin yerləri, həyat və məişətin müxtəlif sahələrini əks etdirən xeyli sayda material aşkar olunub.

Məqalədə 2020-ci ildə nekropolda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuş qəbir abidələri və ayin yerləri əsasında nekropolun dəfn mərasimlərinin xüsusiyyətləri araşdırılır. Nekropolun əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri anatomik pozisiyonun gözlənilmədiyi kollektiv dəfnlərin icra olunmasıdır. Qəbirlər əsasən şimal və şimal-şərq istiqamətindədir.

Kollektiv dəfnlər. Aşkar edilmiş qəbirlərdən birində ölü arxası üstə uzadılmış, ayaqları bir-birinin üstünə keçirilmiş vəziyyətdə dəfn edilmişdir. Skeletin kəllə ətrafına orta ölçülü daşlar düzülmüş, sol qolunun yanına isə küpə qoyulmuşdu. Uzunlaşmış skeletin baş və ayaq hissəsinə orta həcmli küplər şaquli şəkildə yerləşdirilib [şək.1,2]. Baş tərəfdə yerləşdirilən küpün içərisi boş idi. Ayaq tərəfdən qoyulan küpün içərisindən isə 3 şəxsə məxsus kəllə qutusu və digər antropoloji qalıqlar izlənilirdi. Eynilə küpün ətrafından da 3 nəfərə məxsus qalıqlar qeydə alınıb [şək.1, 4]. Qəbirin ətrafı kiçik təpə formalı strukturla əhatələnir ki, inşasında xırda və orta ölçülü daşlardan, gil və əhəng qarışıqlı məhluldan istifadə olunmuşdu [şək.1, 1].

Bu, ilk baxışdan sadə “küp qəbir” kimi görünə bilər, lakin onu tam olaraq küpdə dəfn etmə adəti ilə eyniləşdirmək doğru olmaz. Dəfn praktikasının detallarına baxsaq, fərqli xüsusiyyətlər müşahidə etmək olur. Əvvəla, burada küp qəbirlərdə izlənilmədiyi kimi küpün maili yox, şaquli şəkildə yerləşdirilməsi diqqəti çəkir. Digər tərəfdən, küpün içərisində və ətrafında tapılan antropoloji qalıntılardan savayı, qəbirdə 1 uzadılmış dəfn də var idi ki, bu fakt özlüyündə dəfn etmə şəkli ilə bağlı daha geniş mənzərə əldə etməyə kömək edir. Görünür, dəfn ilk əvvəl arxası üstə uzadılaraq həyata keçirilmiş, daha sonra yeni cəsədlər əlavə olunduqda qəbirdəki sümüklər yığılaraq küpün içərisinə, sonrakı mərhələlərdə isə (küp ağzına kimi sümüklə dolandan sonra) ətrafına yerləşdirilmişdi.

Küpün ətrafından ümumilikdə 3 ədəd nizə ucluğu aşkar olunub. Nizələrdən ikisi üst-üstə olmaqla uc hissələri şimal-qərbə istiqamətində, üfüqi şəkildə qoyulmuşdu [1, s. 9]. Digər nizə ucluğu isə şaquli vəziyyətdə yerə sancılmış şəkildə idi [şək.1, 3]. Nizənin yerə sancılması skiflər və onlardan sonrakı çöl xalqlarının dəfnlərində tətbiq edilən ənənələrdəndir [5, s. 56]. Bundan əlavə, qəbirdən tunc boyunbağı, canavar dişindən və maral buynuzundan hazırlanmış amuletlər və sarmat tipli xəncər də əldə olunub. Xəncər küpün şərq tərəfinə ucu şimala istiqamətlənmiş şəkildə maili olaraq qoyulmuşdur. Xəncərin tutacağın başlıq hissəsi oval formalıdır [1, s. 10].

Qəbir bir sıra xüsusiyyətlərinə görə, Şimali Qafqazın Alban-Sarmat dövrünə aid olan Sarmat torpaq qəbirləri ilə uzlaşır. K.F.Smironovun təsvirlərinə görə, Dağıstanın Qarabudaqkənd kəndində yer alan belə dəfnlərdə qəbirə hər dəfə yeni cəsəd gətirildikdə əvvəlki skelet yığılaraq yeni dəfn olunanın ayaq tərəfinə yerləşdirilirdi. Təsvirdəkindən əlavə olaraq, Kiş-Doxun nekropolunda

əvvəlki skelet yeninə ayaq tərəfindəki küpün içərisinə yığılırdı. Görünür, bu, yerli modifikasiya idi [5, s. 56; bax: 7, s. 167-219].

Kiş-Doxun nekropolunun daha bir maraqlı qəbir abidəsi 3 qatdan (yarusdan) ibarət olub, zəngin qəbir avadanlığına sahibdir. Aşkar olunmuş abidənin üst qatı ayin yeri, 2-ci və 3-cü qatları isə kollektiv dəfn olunmuş qəbirlərdir. Üst qatdan bir neçə heyvan sümüklərinin fraqmentləri və 1 ədəd süddan biçimli qab müəyyən olunub. Qəbirin ikinci qatından böyük küpün fraqmentləri, heç bir anatomik pozisiyonun qorunmadığı xeyli sayda insan sümükləri, müxtəlif saxsı qablar, dəmir nizə ucluqları, tunc bəzək əşyaları, Roma üslublu göz muncuğu və s. əldə olunub. Sümüklər əsas etibarilə böyük küpün fraqmentlərinin haşiyəyə aldığı iç hissədən aşkarlanıb. Bu qatdan çoxlu insan qalıqları çıxsada, bütöv kəlləyə rast gəlinməyib, yalnız bir neçə çənə sümükləri qeydə alınıb [1, s. 20-21]. Qəbirin alt qatında isə 18 insan kəlləsi və müxtəlif insan qalıqları yenə də pərakəndə halda aşkarlanıb. Bu qatda da yenə zəngin maddi mədəniyyət nümunələri — bıçaq, nizə ucluğu, sümükdən və qaban dişindən hazırlanmış amuletlər, zıncırov və zəncirlər, müxtəlif mineral daşlardan hazırlanmış nəfis muncuqlar əldə olunub. Nizə ucluqları üfüqi şəkildə qoyulmuşdur və sözü gedən qatda 2 ədəd təşkil edir [şək. 2, 2]. Qəbrin 3-cü qatından əldə olunan keramika nümunələri 2-ci qatdan əldə olunan materiallarla müqayisədə daha sağlam və bütöv şəkildə qalmışdır. Diqqəti çəkən digər məqam isə orta və balaca ölçülü qablar bütöv şəkildə qaldığı halda iri həcmli küplərin fraqment halında aşkarlanmasıdır. İkinci qatda aşkarlanan antropoloji qalıntıların haşiyə aldığı küp də sınımış vəziyyətdə tapılmışdır ki, bu da onun ya əvvəldən sınımış halda dəfn edildiyini, ya da sonradan, təkrar dəfnlər zamanı sındırıldığını göstərir [şək. 2, 1].

Dəfn mərasimi ilə bağlı ümumiləşdirmə etsək, deyə bilərik ki, kollektiv dəfnin izlənilməsi bu qəbirdə də təkrar dəfnlər həyata keçirilmiş və müəyyən rituala əsasən ölənlərin kəllə qutuları, bəzi antropoloji hissələr (əsasən uzun sümüklər), saxsı qablar və nizə ucluqları kimi tapıntılar qəbrin alt hissəsinə düzülmüşdür. Digər antropoloji qalıntılar isə iri küpün fraqmentlərinin haşiyə olduğu hissəyə yığılmış, ətrafına saxsı qablar və onların fraqmentləri, nizə ucluqları, bəzək əşyaları və s. qoyulmuşdur. Ən sonda isə qəbrin üst hissəsində ayin keçirilmişdir.

Qəbirdə sümüklər xaos vəziyyətdə aşkarlansa da, qəbrin hər iki qatında da bütün materiallar yerindədir. Yəni, bu qəbirin hər hansı bir qarətə məruz qaldığını deyə bilmərik. Skeletlərin belə nizamsız olmasını isə Z. Həsənov “ölünün zərərsizləşdirilməsi” ayini ilə əlaqələndirir. Bu ritual Kislovodsk şəhəri yaxınlığındakı Alan III Klin-Yar qəbiristanlığının materiallarından da məlumdur [5, s. 55; bax: 8, s. 372]. Bu ayin ölünün öz qohumları tərəfindən ölümdən bir müddət sonra həyata keçirilirdi.

Aşkar edilən 3 qatlı (yaruslu) qəbir Azərbaycan arxeologiyası üçün unikal hesab edilə bilər, bu cür dəfn strukturu ölkə ərazisində daha əvvəl qeydə alınmamışdır. Belə dəfnlər Krımda yerləşən son skif və alan kollektiv qəbirləri və Aral bölgəsinin sarmat dəfnləri ilə oxşarlıq təşkil edir [9, s.24; 10, s. 5-6, 22]

Ayin yerləri. Kiş-Doxun nekropolunda qəbirlərlə yanaşı, 3 ayin yerləri də aşkar olunub. Ayin yerləri əsasən iri həcmli daşlarla əhatələnir ki, bu da onların sərhədlərini və ya strukturunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilmiş ola bilərdi. Ayinlə bağlı digər elementlər — keramika məmulatları, kömür qalıqları, heyvan sümükləri və s. əsasən ayin yerindəki bu daşların ətrafından aşkar olunub. Nekropolda izlənən 3 ayin yerindən ikisi qəbirlərin yaxınlığında yerləşir və həmin qəbirlərlə bir-başa əlaqəli olduğunu deməyə əsas verir.

Aşkar olunan ayin yerlərindən birində 7 ədəd saxsı qab şimal-qərbdən cənub-şərq istiqamətində düzülmüş şəkildə aşkarlanıb. Qablar şimal-şərqdən bir, cənub-qərb tərəfdən isə iki böyük daşla sərhədlənmişdir. Cənub-qərb tərəfdəki daşların ətrafından qalın təbəqə şəklində kül və kömür qatı müşahidə olunub. Kül qatından at dişləri və heyvan sümüklərindən fraqmentlər, sıra ilə düzülmüş qabların altından isə biserlər tapılıb [1, s. 24-25]. Tapıntılar burada dəfn zamanı və ya ondan sonra iştirakçılar tərəfindən dini və ya sosial xarakter daşıyan mərasimlərin keçirildiyini göstərir. Eyni zamanda, qabların altından aşkar edilən biserlər, onların qabların altında mövcud olmuş süfrənin və ya ritual məqsədli örtüyün qalıntıları ola biləcəyi ehtimalını irəli sürür. Əlavə olaraq, ayin yerinin döşəməsinin daş və gil qarışıq məhlulla hazırlanmış olması da qeydə alınıb ki, bu da yerin strukturunun möhkəmləndirilməsinə və mərasimlərin keçirildiyi məkanın xüsusi olaraq hazırlanmasına göstəricidir.

Ayin yerlərindən digəri 3 yaruslu qəbirdən təxminən 1 metr şərqdə yerləşir. Cənub və qərb hissələrdən böyük daşlarla əhatələnmiş ayin yerindən çoxlu sayda keramika məmulatları qeydə alınıb. Keramikaların əksəriyyəti fraqment halındadır. Üst səviyyələrdə bütöv şəkildə qorunub saxlanılmış saxsı qablara rast gəlinərsə də, aşağı qatlarda böyük ölçülü küplərin fraqmentləri tapılmışdır. Fraqmentlər arasında üzərində sarmat tipli damğası olan küpün ağız hissəsi də aşkarlanıb [5, s. 55]. Qeyd etmək lazımdır ki, sarmat tipli damğalı qablara Şəkinin dəmir və antik dövr abidəsi olan Təpəbaşı abidəsində də rast gəlinib [2, s. 8]. Bundan əlavə, qabların arasından sancağa bənzəyən dəmirdən əşya, bikonik formalı muncuq, tunc zəncir halqası da aşkar edilib. Bəzi hissələrdə kül qatı və kömür parçalarının mövcudluğu burada keçirilmiş mərasimlərin yanğın ilə bağlı ola biləcəyinə işarə edir.

Ayin yerinin istər keramik materialları, istərsə də digər tapıntıları yaxınlığında yerləşən 2 nömrəli qəbirin materialları ilə eynilik təşkil edir. Hətta, burada tapılan küpün ağız hissəsinin bir tərəfi yanındakı qəbirdən aşkar olunmuşdur. Bu, qəbir və ayin yerinin bir-birilə əlaqəli olduğunu və onların vahid bir ayin kontekstində istifadə edildiyini düşünməyə əsas verir. Digər

tərəfdən, buradan dəfn mərasimi zamanı qabların sındırılması ritualının həyata keçirildiyini də deyə bilərik.

Aşkar olunan üçüncü ayın yeri cənub tərəfdən üst-üstə qoyulmuş və maili şəkildə düzülmüş 3 uzunsov formalı böyük daşlarla, şimal tərəfdən isə şaquli yerləşdirilən iri daşla sərhədlənir. Daşların ətrafından kömür hissəcikləri, bir neçə xırda ölçülü keramika fraqmenti və bir ədəd insana məxsus süd dişi aşkar edilmişdir. Ayın yeri uzadılaraq dəfn edilən qəbirin yaxınlığında yerləşir və qəbirlə bərabər kiçik təpə formalı strukturla əhatələnir [1, s. 6].

Yekunda demək olar ki, Kiş-Doxun nekropolunda izlənildən 3 yaruslu kollektiv qəbir və onun dəfn xüsusiyyətləri antik dövrə aid yeni qəbir tipi kimi dəyərləndirilə bilər. Aşkar olunan qəbirlərin yaxınlığında ayın yerlərinin yerləşməsi dəfn mərasimlərinin kompleks şəkildə, müəyyən ritual praktikaları ilə müşayiət olunduğunu göstərir. Belə bir yerləşim ayın yerlərinin dəfn prosesinin ayrılmaz hissəsi olduğunu və burada sosial və dini xarakterli mərasimlərin keçirildiyini təsdiqləyir. Həmçinin, nekropolda Cənubi Qafqaz sənət nümunələrinin, Roma tipli bəzəklərin və Sarmat tipli tapıntıların bir yerdə aşkarlanması burada müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birilə sıx əlaqədə olduğunu deməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov Z., Samaşev Z., Kariyev E. [və b.] “Azərbaycan-Qazaxıstan arxeoloji ekspedisiyası”nın “Kiş” Tarix-Memarlıq Qoruğunda çöl-tədqiqat işlərinin 18 sentyabr–22 noyabr, 2020-ci il ərzində aparılması haqqında hesabat. Bakı, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, 2020, İnv. №922, vərəq – 140.
2. Həsənov Z., Samaşev Z., Kariyev E. [və b.] “Şəki, Oğuz, Zaqatala arxeoloji ekspedisiyası”, “Azərbaycan-Qazaxıstan arxeoloji ekspedisiyası”nın Şəki rayonunda apardığı arxeoloji çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı. Bakı, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, 2020 İnv. №921, vərəq –79.
3. Muxtarov N. 1985-ci ildə Şəki rayonu ərazisində olan arxeoloji abidələrdə aparılmış xilasetmə işləri haqqında hesabat Şəki, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, 1985. İnv. №398, vərəq – 142.
4. Muxtarov N. 1986-cı ildə Şəki rayonu abidələrində xilasetmə işlərinə dair hesabat, Şəki, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun Elmi Arxivi, 1986. İnv. № 452, vərəq – 33.
5. Гасанов З. Азербайджано-Казахстанской международной археологической экспедиции” в 2019-2022 гг. //Astana, Cultural

- Heritage. Science Journal. National Museum of Kazakhstan, 2022. №4 (99), с. 53-58.
6. Самашев З. Древние всадники западной Азии. Труды Центрального музея. Алматы, Гылым, 2004. с. 230–266
 7. Смирнов К.Ф. Грунтовые могильники албано-сарматского времени у селения Карабудахкент // Махачкала: Материалы по археологии Дагестана. Т. 2. 1961. с. 167–219
 8. Флёров В.С. Постпогребальные обряды Центрального Предкавказья в I в. до н. э. IV в. н. э. и Восточной Европы в IV в. до н. э. – XIV в. н. э. Москва, Таус, 2007. – с.372.
 9. Дашевская О.Д. Поздние скифы в Крыму // Археология СССР. Свод археологических источников. Москва, Наука, 1991. с. 140.
 10. Храпунов И. Н. Склеп с погребениями III – IV вв. н. э. из могильника Нейзац. Симферополь: Доля, 2011. с.72.

1

2

3

4

Şəkil 1: Uzunlaşmış skelet və küp içərisində təkrar dəfnlərin icra olunduğu qəbir

1

2

Şəkil 2: Nekropolda izlənیلən 3 qatlı qəbrin ikinci və üçüncü qatları